

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՌՈՒԱԱՍՏԱՆԻ ՀԱՐԱՎԻ
ՈՉ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ
(1918 թ. հունիս–նոյեմբեր)

ԳԵՂԱՄ ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

1918 թ. մայիսի 28-ին ավելի քան 500-ամյա ընդմիջումից հետո վերականգնվեց հայկական անկախ պետականությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը ծնունդ առավ ներքին ու արտաքին չափազանց ծանր ու հակասություններով լի պայմաններում: Նորաստեղծ պետության կառավարությունը ձգտում էր դուրս գալ արտաքին աշխարհ և դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել հարևան ու այլ պետությունների հետ: Սակայն այդ խնդիրը լուծելու համար հարկավոր էր մի շարք դժվարություններ հաղթահարել: Բաթումում 1918 թ. հունիսի 3-ի սլարտավորագրով ու հունիսի 4-ի պայմանագրով Օսմանյան Թուրքիան Հայաստանի Հանրապետությանը դրել¹ էր նեղ շրջանակների մեջ պարտադրելով նաև կապեր չունենալ Համաձայնության երկրների, այդ թվում Ռուսաստանի հետ՝ թույլատրելով նրան առնչվել միայն անմիջական հարևանների ու Քառյակ միությունների հետ: Օսմանյան Թուրքիան Հայաստանի նորակազմ հանրապետության համար գծել էր մի շրջան, որը ճեղքելու և արտաքին աշխարհ դուրս գալու համար պահանջվում էին ժամանակ, արտակարգ ջանքեր ու քաղաքական ճկունություն:

Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի Հանրապետության գոյության առաջին շրջանում Ռուսաստանի հետ նրա հարաբերությունները կրում էին դադարի և կիսապաշտոնական, որոշ չափով նաև սահմանափակ բնույթ: Հայ-ռուսական հարաբերությունները պայմանավորված էին ոչ միայն հեռավոր անցյալից սկիզբ առած երկու ժողովուրդների դարավոր, ավանդական կապերով ու բարեկամությամբ, այլև՝ տվյալ ժամանակաշրջանում առկա քաղաքական, տնտեսական և փոխադարձ այլ շահերով:

Հարկ է նշել, որ Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի դիտավոր հրամանատարության «Հատուկ խորհրդակցության» և Հայաստանի Հանրապետության միջև նախնական կապեր հաստատվեցին ու գործեցին ռազմաքաղաքական սպարեզում: Կովկասյան ռազմաճակատի փլուզումից հետո շատ ռուս սպաներ և զինվորներ ծառայության անցան հայկական բանակում: «Հայաստանում, – գրում է գեներալ Ա. Դենիկինը, – ռուսներին ավելի լավ էին վերաբերվում, քան նոր կազմավորված մյուս հանրապետություններում: Մտավորականությամբ և տեխնիկական ուժերով աղքատ երկիրը օգտվում էր ռուսական մասնադետների ծառայությունից և հատկապես ռուս սպաներին ներգրավում էր իր բանակի շարքերը»¹:

¹ А. И. Д е н и к и н. Очерки русской смуты. М., 1991, с. 146 – 147; о н ж е. Очерки русской смуты. Белое движение и борьба добровольческой армии. Май-октябрь 1918 (Воспоминания. Мемуары). Минск, 2002, с. 91.

Վրացական կառավարությունը ոչ միայն բռնագրավել էր Կովկասյան ռազմաճակատի համարյա միլիարդանոց ողջ ունեցվածքը, զինվորական ու երկրամասային կառավարչությունների մեծաքանակ վարկերն ու կանխիկ գումարները, այլև անհրաժեշտ էր համարել ռուսական այդ ժառանգութ-
յան անաչառ բաժանումը, ամենևին էլ հր հոգացել ռուս քաղաքացիական բնակչությանն անվտանգ Ռուսաստան տեղափոխելու մասին²:

Ռուսական զորամասերը Կովկասյան ռազմաճակատից զանգվածաբար սկսեցին հեռանալ 1918 թ. հունվարի սկզբներին: Անդրկովկասի տարած-
քով անցնելիս նրանք ստիպված էին հաղթահարել վրացիների և կովկաս-
յան թաթարների կատաղի դիմադրությունը, որը հաճախ դառնում էր իս-
կական ճակատամարտ. վրացիներն ու թաթարները ցանկանում էին տիրա-
նալ հեռացող զորամասերի զենքին ու զինամթերքին: Հիշենք թեկուզ
Շամխորի հայտնի դեպքերը³:

Ակաբեմիկոս Հր. Սիմոնյանն իրավացիորեն նկատում է. «Ռուսների զի-
նամթավելու և նրանց զենքերը խլելու նպատակով մուսավաթականները
և վրաց մենչևիկները մտան արյունալի գործարքների մեջ: Փակելով երկ-
րամասի հաղորդակցութայն կարևոր գծերը, կովկասյան թաթարները պա-
շարում էին գնացքները, զինամթափում և հաճախ էլ՝ կոտորում տուն վե-
րադարձող ռուս զինվորներին»⁴: Հայկական բանակի գլխավոր շտաբի
պետ, զնդապետ Մ. Ի. Զինկևիչը 1919 թ. հունվարին Ռուսաստանի հարա-
վի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունն ուղղված «Հայ-ռու-
սական հարաբերությունները» վերնագիրը կրող գաղտնի, ուշադրավ գե-
կուցագրում տեղեկացնում է, որ «վրացիները ռուսների նկատմամբ իրենց
վայրագություններով դերազանցեցին բարբարոս թուրքերին»⁵: Հայերը
ռուսական զինվորների նկատմամբ ցուցաբերեցին ու պահպանեցին ավան-
դական բարեկամական վերաբերմունք: Հայաստանի կառավարությունն
օգտագործեց հնարավոր բոլոր միջոցները ռուս զինվորներին ապահով
հայրենիք վերադառնալու համար: Ար. Աստվածատրյանը գրում է. «...
բուն Հայաստանում եղած ռուս զինվորներին պաշտոնով կամ դրամով բա-
վարարելուց հետո, հայոց կառավարությունը բարոյապես հարկադրվեցավ
Թիֆլիսում գտնված հազարավոր զինվորներին էլ նպաստ և ճանապարհա-
ծախս տալ՝ սպառելով իր վերջին կուպեկները այդ դործի վրա»⁶: Ապա շա-
րունակում է. «... Ես անձնապես պիտի վկայեմ, որ Հայաստանի կառավա-
րությունը «մարդկային վերաբերմունք ցույց տվեց ոչ միայն դեպի ռուս
զինվորականները, այլև դեպի ռուս պաշտոնյաները, որոնց թիվը քիչ էր
Երևանում: Վերջը, երբ այդ ռուս պաշտոնյաները դիմեցին մեր իշխանութ-
յան, խնդրելով հնարավորություն տալ իրենց հայրենիք (Ռուսաստան) վե-
րադառնալու, նրանց տրամադրվեց հատուկ դնացք՝ հոգալով նրանց բոլոր
ծախքերը: Հիշում եմ, թե որպիսի երախտադիտական զգացմունքով նրանք
հեռացան Երևանից: «Մենք ռուսներս, երբեք չենք մոռանա այդ ջերմ վե-

² Государственный архив Российской Федерации (далее — ГА РФ), ф. 446, оп. 2, д. 136, л. 86; "Вопросы истории", 1992, №3, с. 97 - 98.

³ Правда о Шамхоре 7-12 января 1918 г., Тифлис, 1927.

⁴ Հր. Սիմոնյան. Անդրանիկի ժամանակը. գիրք Բ, Երևան, 1996, էջ 4:

⁵ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 9-277, ց. 1, ք. 5, թ. 48:

⁶ «Հայրենիք», Բոստոն, 1928, №12, էջ 130-131, 1959, №5, էջ 68-69:

րաբերմունքը, որ ցույց տրվեց մեզ Հայաստանում», – ասում էր ինձ բաժանման ժամին Երևանի նահանգի ժողովրդական դպրոցների վերատեսուչ, իսկ Հանրապետության օրերին Ռուս Ազգային խորհրդի նախագահ՝ Ջորին»⁷:

Հայտնի է նաև, որ ընդամենը Հայ սպաներ չգիտեին մայրենի լեզուն, ժողովրդի հոգեբանությունը և հայոց պատմությունը: «Այս հասկացողությունը՝ Հայ սպայությունը, երբ ինքզինք գտավ, – գրում է Վահե Արծրունին, – իր մայրենի հողի վրա, ազգային պետության ծառայության մեջ՝ անծանոթ էր անգլիական լեզվին, ուստի չկրցավ ընել այն, ինչ որ Հայ ժողովուրդը կր սիրեր սպասել և, թերևս այն, ինչ որ ինքն ալ կենթադրեր, թե պիտի կրնար իրագործել»⁸: Հայ սպաները կրթություն էին ստացել Ռուսական կայսրության զինվորական դպրոցներում ու ակադեմիաներում, զինվորների մեծ մասը ծառայել էր ռուսական բանակում, դաստիարակվել ռուսական ոգով և իրենց տրամադրությունները հայկական բանակում արտահայտում էին հօգուտ Կամավորական բանակի: Մարտավարական այդ կարևոր խնդրին Գ. Ջալսուռյանը ավել է ճիշտ գնահատական. «Ջորավարներ՝ Նազարբեկով, Սիլիկով, Գամազով, Հովսեփյան, Փիրուսյան, Հովհաննես Հախվերդով, գնդապետ Վեքիլով լավ գիտեին հին ցարական բանակը ... սակայն կասկած չէին սերտ կապերով Հայ զինվորների հետ: Հասարակ սպաները, որ պիտի լինեին միջնորդ զորավարների և զինվորների մեջ ռուս Կամավորական բանակի զինվորներ էին ... որ ծանոթ չէին բնավ հայկական տաղնասլին և հայ իրականության, չէին հավատում Հանրապետության հաստատ լինելուն, երազում էին վերադառնալ Ռուսաստան համոզված լինելով, որ նորից կհաստատվեն հին կարգերը»⁹:

Հայաստանի Հանրապետության բանակը կազմված էր ռուսական բանակի սկզբունքներով և կառավարվում էր ռուսական զինվորական կանոնակարգով¹⁰: «Զինվորական նախարարությունը, – գրում է Ռուբենը, – պարզ մանրանկարն էր ռուս զինվորական նախարարության, իսկ բանակը իր ոգով, իր վարժությունը և գործելակերպով, նույնն էր ինչ ռուսական որևէ զորաբաժին: Իզուր չէ, որ հայկական բանակը կր համարեին Դենիկինի բանակի մի մասը. նմանությունը մեծ էր թե կազմակերպության, թե ձգտումների մեջ: ... Զինվորական բաժինների գլուխ կը գտնվեին մասնագետ զորավարներ, որոնք բազմամյա փորձառություն ունեին ռուսական ծառայության մեջ, նրանցից ոմանք հայտնի էին նույնիսկ ռուսական բանակում: Երբ չէին գտնվում Հայ ծագումով ղեկավարներ, ռուս ղեկավարներ էին գործում, որոնց թիվը 400 -ի կը հասներ, չհաշված հասարակ պաշտոնյաներն ու զինվորները (որոնք փոքրամասն էին համեմատած ռուս ծագումով բարձր պաշտոնյաների): Այդպիսով Հայաստանի բանակը կազմակերպված էր զինվորական մասնագիտական տվյալների վրա. նա ուներ իր արժանիքները գիտական տեսակետից, բայց ուներ իր թերությունները ո-

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Վ. Արծրունի. Տաճկական պատերազմը, Հայ սպայությունը Շատախ. Երևան, 2002, էջ 376:

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 4-4033, ց. 6, գ. 293, թ. 53:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 498, թ. 33:

գու և ազգային տեսակետից»¹¹: 1918 թ. (ամիսը, օրը հիշատակված չէ) «Հատուկ խորհրդակցություն» նախագահ, գեներալ Ա. Դրագոմիրովին ուղղված գաղտնի գեկուցագրում կոմս Բլիխերի գրում է: «Հայկական բանակը, որտեղ մեծ թիվ են կազմում ոռու սպաները, շատ լավ է տրամադրված: Բոլորովին չեն ճանաչում կառավարության և խորհրդարանի (Հայաստանի – Գ. Պ.) իշխանությունը և առիթի դեպքում կարող են հեղաշրջում կատարել»¹² (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.):

Գեներալ Ա. Դենիկինը Հայկական բանակը համարում էր Անդրկովկասում Կամավորական բանակի պահեստի ուժը: Եվ ամենևին պատահական չէր այն փաստը, որ Կամավորական բանակի հանձնարարականով գնդապետ Շատիրովը 1918 թ. սեպտեմբերի վերջերին Եկատերինոգարից եկավ Թիֆլիս նախկին ցարական բանակի սպաներին և զինվորներին (բացառությամբ հայերի) հավաքագրելու: Կամավորական բանակում ծառայելու նպատակով, իսկ հայ ռազմագերիների և Կամավորական բանակում ծառայող հայ սպաների ու զինվորների նկատմամբ հատուկ վերաբերմունք գրասևորվեց: Ցանկացողներին նա առաջարկեց ու թույլատրեց իրենց գեներով և ճանապարհի սնունդով մեկնել Հայաստան՝ Հայկական բանակում ծառայելու համար¹³:

Հայկական բանակի գլխավոր շտաբի պետ, գնդապետ Մ. Զինկևիչը Երևանի Ռուսաց ազգային խորհրդի գործուն աջակցությամբ Երևանում ստեղծեց հետախուզական գաղտնի խումբ իր գործակալներով, որն անմիջական կապի մեջ էր Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցություն» և Թիֆլիսում Անդրկովկասյան Ռուսական ազգային խորհրդի հետ¹⁴: Ռուսական հետախուզական խմբի քաղաքական կարգախոսն էր՝ «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստանի» վերականգնումը¹⁵: Խումբը կանոնավոր տեղեկություններ էր հազորդում «Հատուկ խորհրդակցությանը» Հայկական բանակի, հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական գրություն մասին¹⁶: Հանրապետության ներքին գործերի նախարարությունը կոնկրետ փաստեր ուներ ոռուսական հետախուզական խմբի գոյություն ու գործունեություն մասին¹⁷, սակայն Հայաստանի կառավարությունը հանդուրժողականություն դրսևորեց, նախ, որ տվյալ պահին այն վտանգ չէր ներկայացնում երկրի համար, իսկ մյուս կողմից, որպեսզի չխաթարվի ձևավորվող հայ-ռուսական հարաբերությունները:

¹¹ Ռ ո ս է ն. Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները. Հ. է, Թեհրան, 1982, էջ 332–333:

¹² Հայաստանի կառավարությանը կից Կամավորական բանակի և «Հատուկ խորհրդակցություն» ներկայացուցիչ Լեալին:

¹³ ГА РФ, ф. 446, оп. 1, д. 9, л. 33.

¹⁴ Российский государственный военный архив (далее – РГ ВА), ф. 39720, оп. 1, д. 49, л. 4; "Тифлисский листок", 25 сентября 1918; ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, դ. 1, գ. 291, մաս II, թ. 220:

¹⁵ ГА РФ, ф. 439, оп. 1, д. 35, л. 2.

¹⁶ Российский государственный архив социально-политической истории (այսուհետև՝ РГА СПИ), ф. 71, оп. 35, д. 195, л. 188.

¹⁷ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 39, л. 33.

¹⁸ ՀԱԱ, ֆ. Պ-376, ց. 1, գ. 1, թ. 13:

Արխիվային վավերագրերը վկայում են, որ Հայկական բանակում ձևավորված տրամադրությունները, ուղղվածությունը դեպի Կամավորական բանակը, լայն հնարավորություն ստեղծեց Ռուսաստանի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ ռազմաքաղաքական ճանապարհով հարաբերություններ հաստատելու համար: Այդ նպատակով Հայկական բանակի շտաբի պետի օգնական, փոխգնդապետ Վլասևը, իր դիմումի համաձայն, զինվորական նախարար Հ. Հախվերդովի 1918 թ. հոկտեմբերի 1-ի №21 հրամանով ազատվեց զբաղեցրած պաշտոնից և գործուղվեց Եկատերինոգար Ռուսաստանի հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարությունը կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ կապ հաստատելու նպատակով¹⁹: Փոխգնդապետ Վլասևի այցը Եկատերինոգար կրում էր կիսապաշտոնական և գաղտնի բնույթ, որովհետև դեռ ուժի մեջ էին Բաթումում Հայաստանի Հանրապետության խաղաղարար պատվիրակության 1918 թ. հունիսի 3-ին Թուրքիայի նկատմամբ ստանձնած պարտավորությունը և հունիսի 4-ի հայտնի պայմանադիրը: Ահա թե ինչու Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և զինվորական նախարարության կողմից Վլասևին հանձնված պաշտոնական որոշում, համապատասխան հավատարմագիր կամ վկայական չկար:

1918 թ. հոկտեմբերի սկզբին Հայաստանի զինվորական նախարարություն շտաբի գրասենյակին, այնուամենայնիվ, փոխգնդապետ Վլասևին ծառայողական բնույթի գրավոր հանձնարարականով գործուղեց Հյուսիսային Կովկաս: Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար, գեներալ Հ. Հախվերդովը Վրաստանում Հայաստանի Հանրապետության դործերի հավատարմատար Ա. Զամալյանին ուղղած նամակում տեղեկացնում է. «Սույն նամակ ներկայացնողը՝ Հյուսիսային Կովկաս մեկնող փոխգնդապետ Վլասևը ծառայողական բնույթի հանձնարարություն ունի, ուստի խնդրում եմ Ձեզ իրենից փաթեթ ստանալու դեպքում դրանք ուղարկել էրիվան...»²⁰: Նամակից ակնհայտ է դառնում, որ փոխգնդապետ Վլասևը Կամավորական բանակի կապը Հայկական բանակի հետ իրականացնում էր Ա. Զամալյանի միջոցով: Իր առաքելության վերաբերյալ Ա. Զամալյանին ուղղված 1918 թ. հոկտեմբերի 25-ին №3 նամակում փոխգնդապետ Վլասևը գրում է. «Ինձ տրված հանձնարարությունը Կամավորական բանակի հետ կապ հաստատելու ուղղությամբ ես կատարեցի ... (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Կամավորական բանակի բարձրագույն հրամանատարության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ վերաբերմունքը շատ բարյացակամ է, ինչի լավագույն ապացույցն է այն ողջունը, որով հայկական կառավարության միջոցով հայ ժողովրդին դիմել էր Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատար գեներալ Ա. Դենիկինը: Այդ ողջունի տեքստը ինձ փոխանցված է և ես այն ուղարկում եմ մի խնդրանքով, որ քանի դեռ ստացված չէ բնօրինակը, այն չհրապարակել: Հայկական կառավարությանը ողջունի տեքստը կփոխանցի այդ նպատակի համար հատուկ գործուղված Կամավորական բանակի մի սպա»²¹: Փոխգնդապետ

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-204, ց. 1, գ. 41, թ. 23:

²⁰ ՀԱԱ, ֆ. Պ-276, ց. 1, գ. 6, թ. 56:

²¹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-276, ց. 1, գ. 52, թ. 54:

Վլասեր եկատերինողարում գործում էր որպես Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարություն «Հատուկ խորհրդակցություն» կից հայկական բանակի ներկայացուցիչ²²:

Փոխգնդապետ Վլասեր գործունեություն էր ծավալում մի քանի ուղղություններով: Նրան հանձնարարված էր սերտ համագործակցություն հաստատել Կամավորական բանակի գլխավոր հրամանատարության հետ և այդ միջոցով հայտնարեբել Ռուսաստանի Հարավում կուտակված նախկին ցարական բանակի այն հայ սպաներին և զինվորներին, որոնք վերադարձել էին դերմանական և ավստրո-հունգարական գերությունից, և ուղիներ փնտրել նրանց հայրենիք տեղափոխելու համար: Վլասերին հանձնարարված էր նաև հացահատիկ, սննդամթերք, զինամթերք և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքներ ուղարկել Հայաստան: Այդ խնդրով փոխգնդապետ Վլասեր, դիմելով Ռուսաստանի Հարավի զինված ուժերի գլխավոր հրամանատարին, գրում էր. «Այժմյան պայմաններում հայերի հետ կապերը ամրապնդելու նպատակով առաջարկում եմ գիմել հետևյալ քայլերին.

1. կազմակերպել և Բաթումի վրայով Հայաստան ուղարկել ինքնուրույն գործողություններ իրականացնելու ունակ ջոկատ,

2. հաց, յուղ, օճառ և այլ մթերքներ, ինչպես նաև զինամթերք ուղարկել Հայաստան,

3. Համակողմանի օգնություն ցուցաբերել Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթականներին,

4. Գերմանիայից և Ավստրիայից ժամանած հայ ռազմագերիներին անհապաղ ուղարկել հայրենիք»²³:

Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցություն» գրականորեն ընդունեց փոխգնդապետ Վլասերի առաքելությունը եկատերինողար և խոստացավ օժանդակել նրան: 1918 թ. նոյեմբերի 23-ին Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցության» նախագահ, գեներալ Ա. Դրագոմիրովի հրամանով առաջին խումբ հայ գաղթականները հնարավորություն ստացան Նովոռոսիյսկից, Անապայից Բաթում-Երևան մեկնել անվճար, ճանապարհի համար յուրաքանչյուր անձին տրամադրելով 5 փուլ ալյուր²⁴:

Հանրապետությունում տիրող սովը մեղմելու նպատակով Ա. Ջամալյանը փորձեց փոխգնդապետ Վլասերի միջոցով հացահատիկ և անհրաժեշտ այլ ապրանքներ ներկրել Հայաստան: Գեներալ Ա. Դենիկինին ուղղած զեկուցագրում, ներկայացնելով հանրապետության սոցիալական աղետալի վիճակը, Ա. Ջամալյանը գրում է. «... խնդրում ենք Ձեր աջակցությունը Հայաստանի զինվորական շտաբի ներկայացուցիչ գնդապետ Վլասերին, որի մոտ ես գործակալներ եմ ուղարկել Կուբանի մարզում սննդամթերք ձեռք բերելու համար: Նրանք պետք է թիֆլիս բերեն 3000 փուլ ալյուր, 50 փուլ կենդանական և 100 փուլ բուսական յուղ, որոնք Վրաստանի

²² РГ ВА, ф. 39720, оп. 1, д. 62, л. 3; "Вопросы истории", 1994, № 2, с. 105.

²³ РГ ВА, ф. 39720, оп. 1, д. 62, л. 3; ГА РФ, ф. 446, оп. 1, д. 9, л. 3.

²⁴ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, д. 33, л. 10.

կառավարությունը առաքելություն միջնորդությունը խոստացել է ազատել մաքսավճարումներից»²⁵:

Նույն մտահոգությունը հայկական բանակին անհրաժեշտ հաց և զինամթերք մատակարարելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության զինվորական նախարար, գեներալ Հ. Հախվերդովը 1918 թ. նոյեմբերի 30-ին նամակով դիմեց Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցություն» շտաբի պետ գեներալ Ռոմանովսկուն, նշելով, որ «Երկարատև պատերազմից քայքայված և փախստականներով լեցուն Հայաստանը պարենի, առանձնապես հացի մեծ կարիք ունի:

Պարենային ճգնաժամը սուր արտահայտություն է գտել նաև բանակի շրջանում ... մտահոգվելով զորքը պարենով ապահովելու հարցով, խնդրում եմ գլխավոր հրամանատարի թույլտվությունը աջակցելու նովոռուսիյսկից Փոթի կամ Բաթում հացի փոխադրման և Վրաստանի տարածքով ազատ ելքի հարցում:

Իմ խնդրանքը կատարելով, մեծ օգուտ կտաք հայկական զորքերին, որոնք մեծ կարիք ունեն ոչ միայն պարենի, այլև առաջին անհրաժեշտությունների բոլոր ապրանքների՝ արտաքին աշխարհից գրեթե լրիվ մեկուսացված լինելու պատճառով»²⁶:

Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցություն» նախագահ գեներալ Ա. Դրագոմիրովը իր 1918 թ. նոյեմբերի 21 -ի № 747 գրությունում նշում է. «Գլխավոր հրամանատարությունը չի փոխում իր վերաբերմունքը Վրաստանի նկատմամբ, քանի դեռ նրա կառավարությունը չի հրաժարվել իր ձգտումներից Սոչիի երկրամասի նկատմամբ: Զթույլատրել հացի ներկրումը, արգելել ապրանքաշրջանառությունը Վրաստանի հետ»²⁷: Չնայած Կամավորական բանակը թույլատրում էր Հայաստան ապրանքներ առաքել, սակայն Վրաստանը և Ադրբեջանը կասկածելով, որ եկատերինոզարի և Երևանի միջև գաղտնի կապ գոյություն ունի, ամեն կերպ խոչընդոտում էին հաղորդակցման իրականացմանը: Երևան ուղարկվող բեռները շատ հաճախ վրացական սահմանից կրկին վերադարձվում էին Կուբան կամ էլ թալանվում և առգրավվում էին Վրաստանի ու Ադրբեջանի հյուսիսային սահմաններում: Գեներալ Ա. Դենիկինը համոզվելով, որ Հայաստան ուղարկվող հացի և այլ ապրանքների չնչին մասն է տեղ հասնում, նոյեմբերի վերջին արգելեց հետագա առաքումները Հայաստան:

Նոյեմբերի 6 -ին Գլխավոր շտաբի ռազմածովային նավատորմի բաժնի պետ, գեներալ Ա. Լուկոմսկին գնդապետ Լեսլիին վկայական է հանձնում, որով նա՝ Լեսլին օժտվում է Հայկական բանակում Կամավորական բանակի զինվորական ներկայացուցչի լիազորություններով²⁸, իսկ նոյեմբերի 8-ին «Հատուկ խորհրդակցություն» նախագահ գեներալ Ա. Դրագոմիրովը հանձնում է մեկ այլ վկայական, որով իրավունք է վերապահում նրան «քաղաքական բոլոր հարցերով հարաբերությունների մեջ մտնելու Հա-

²⁵ ՀԱԱ, ֆ. 7-276, ց. 1, գ. 61, թ. 46:

²⁶ ԳԱ ՔՓ, ֆ. 446, օՊ. 2, Բ. 39, Լ. 61 - 62.

²⁷ ԳԱ ՔՓ, ֆ. 446, օՊ. 2, Բ. 33, Լ. 12.

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 164, թ. 7:

յաստանի Հանրապետության պաշտոնական ներկայացուցիչների հետ»²⁹: Գնդապետը միաժամանակ գինվորական ծառայության էր անցնելու Հայաստանի գլխավոր շտաբում³⁰ և դադարի գործող ռուսական հետախուզական խմբում (ծածկանունը՝ граф Юрий Биленбригъ)³¹:

Գնդապետ Լեսլին գործուղվեց Երևան այն ժամանակ, երբ ավարտվել էր Առաջին աշխարհամարտը, տարածաշրջանում հիմնովին փոխվել էր քաղաքական իրադրությունը: Նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» ծրագրով Երևան գործուղված դնդապետ Լեսլին սառը ընդունելության գտավ Հայկական պաշտոնական շրջանականներում: Գեներալ Ա. Դենիկինը դրում է. «Հայ դիվանագետները նրան ուղղակի հասկացրել էին, որ «ավելի լավ է առանց խաղաքարտերը բացելու սպասել, քանի որ հայտնի է, թե ո՞վ է ավելի ուժեղ, ո՞վ է իրական Ռուսաստանը՝ դո՞ւք, Կոլչակը, թե՞ բոլշևիկները»³²: Գնդապետ Լեսլին 1919 թ. մարտի 2-ին Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցության» նախագահ դեներալ Ա. Դրադոմիրովին ուղղած նամակում գրում է. «1918 թ. նոյեմբերին ինձ գործուղեցիք Հայաստան, որպես Կամավորական բանակի քաղաքական և ռազմական հարցերով ներկայացուցիչ: Դրա հետ մեկտեղ ես պետք է ծառայության անցնեի Հայաստանի գլխավոր շտաբում:

Եկատերինոգարից մեկնելուց առաջ դնդապետ Վլասեր (հետագայում պարզվեց, որ նա Հայաստանի գինվորական նախարարության հետախույզ է) տեղեկացրեց, որ իբր ինձ ուզարկում են մի երկիր, ուր ոչ միայն ողջ ժողովուրդը, այլև կառավարությունը անհամբերությամբ սպասում են մեզ և ցանկանում են ամուր կապեր հաստատել Կամավորական բանակի հետ:

Երևան ժամանելու առաջին իսկ պահից ես հասկացա, որ Եկատերինոգարում ստացված տեղեկությունները չեն համապատասխանում իրականությանը: Ճիշտ է, ժողովուրդը և բանակը որոշակիորեն կողմնորոշված են դեպի Կամավորական բանակը, բայց առաջինը քաղցած և հյուսված է, իսկ երկրորդը երկրում ոչ մի դեր չի խաղում, քանի որ ավելի քիչ ռազմական և ֆինանսական միջոցներ ունի, քան ներքին գործերի նախարարությունը: Վերջինիս գաշակցական ավազակախմբերը ավելի լավ են մատակարարվում, քան պաշտոնական բանակը:

Երևան ժամանելուց քիչ անց ես հայտարարեցի, որ հայ ժողովրդին ուղղված գլխավոր հրամանատարի ողջունը պետք է թարգմանել հայերեն և հրապարակել թերթերում և ոչ թե բավարարվել խորհրդարանում ընթերցելով»³³:

1918 թ. նոյեմբերի վերջին Երևանում դնդապետ Լեսլին վկայականների հետ հանձնեց նաև գեներալ Ա. Դրադոմիրովի նոյեմբերի 8-ի № 519 պաշտոնական նամակը՝ ուղղված Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին: Նամակն առաջին պաշտոնական

²⁹ ՀԱԱ, ֆ. Պ-200, ց. 1, դ. 164, թ. 6, "Вопросы истории", 1994, № 2, с. 10.

³⁰ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, А, 39, л. 68.

³¹ РГА СПИ, ф. 71, оп. 35, А, 195, л. 203.

³² ГА РФ, ф. 446, оп. 2, А, 39, л. 27; "Вопросы истории", 1994, № 2, с. 105.

³³ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, А, 39, л. 68.

փաստաթուղթն էր, որը ներկայացնելով «Հատուկ խորհրդակցության» նպատակը և վերջինիս կազմում ընդգրկված տարբեր բնագավառների անվանի պաշտոնական անձանց ազգանունները, առաջարկում է Հայաստանի Հանրապետությանը դաշնակցել Կամավորական բանակի հետ՝ «... նպատակ ունենալով միավորել ռուսական հողերը: Կամավորական բանակը կոչ է անում «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» ճանաչող նախկին ռուսական կայսրության բոլոր նահանգներին համախմբվել իր շուրջը բոլշևիկների դեմ համատեղ պայքարի ... համար:

Առանց կանխորոշելու ապագա պետության կառավարման ձևը և անգամ այն ուղիները, որոնց միջոցով ռուս ազգը կդրսևորի իր կամքը և ելնելով մեծ ու սուրբ գործում միասնության հասնելու անկեղծ ցանկությունից, Կամավորական բանակը առաջարկում է Հայաստանի Հանրապետությանը դաշնակցել իր հետ (ընդգծումը մերն է – Գ.Պ.): Նման դաշինքներ կնքվել են Դոնի, Կուբանի, Թերեքի, Ղրիմի և Անդրկասպյան մարզերի հետ»³⁴:

Նամակի վերջում գեներալ Ա. Դրագոմիրովը խնդրում էր Ս. Տիգրանյանին Հայաստանի հետ Կամավորական բանակի դաշնակցելու առաջարկի մասին հաղորդել Հայաստանի կառավարությանը և նրա որոշման մասին տեղեկացնել Կամավորական բանակին կից «Հատուկ խորհրդակցությանը»³⁵:

Կամավորական բանակի քաղաքական դաշինքի ընդունումը Հայաստանի կառավարության կողմից կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ արտաքին աշխարհից կտրված երկրի համար: Այդ էր պատճառը, որ Հայաստանի կառավարության վարած քաղաքականությունը Հայ-ռուսական հարաբերությունների ասպարեզում կրում էր որոշ չափով նաև սահմանափակ բնույթ:

Հակառուսական դիրքորոշում որդեգրած Վրաստանի համար անընդունելի էր Եկատերինոգար – Երևան հարաբերությունների հաստատումը, իսկ արտաքին աշխարհի, հատկապես Ռուսաստանի հետ միակ կապը Հայաստանն իրականացնում էր Վրաստանի տարածքով: Սակայն Հայաստանի կառավարության համար գոյություն ունեւ նաև մեկ այլ մտահոգիչ հանգամանք: Դեռևս 1918 թ. հոկտեմբերի 12 -ի N° 1442 նամակով Ա. Զամալյանը Թիֆլիսից արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին տեղեկացնում է. «... գեներալ Դենիկինը արգեն պատրաստություններ է տեսնում այդ քաղաքին (Բաթումին. – Գ.Պ.) տիրանալու: ... Այս քանի օրն ինձ հետևյալ առաջարկը պետք է անեն (Կամավորական բանակի ներկայացուցիչը – Գ. Պ.). եթե գեներալ Դենիկինը Բաթումը գրավելիս դժվարությունների հանդիպե վրացիների կողմից՝ արդյոք Դենիկինը կարող է հուսալ, որ Հայերը վրաց սահմանադիրսին այնպես կպահեն իրենց, որ Վրաստանը չկարողանա իր բոլոր զինվորական ուժերը կենտրոնացնել դեներալ Դենիկինի դեմ» (ընդգծումը մերն է – Գ. Պ.): Այնուհետև Ա. Զամալյանը նամակում արտահայտում է իր դիրքորոշումը այդ հարցում, նշելով. «... մենք միանգամայն հեռու ենք գտնվում մեր հարևաններին թիկունքից հարվածելու

³⁴ ГА РФ, ф.446, оп.2, л.33, л.198.

³⁵ Նույն տեղում:

մտադրութիւններ, այդ պարզ է ինձ համար: Սակայն ինչ պատասխան պետք է տալ եթե այդպիսի մի առաջարկ լինի ինձ, որպեսզի ռուս ղորականութիւնը մեր դեմ ևս չգրգռվի, որ նրանց հաջողութեան դեպքում կարող էր ծանր հետեանքներ ունենալ մեզ համար: Խնդրում եմ այս մասին ևս որոշ հրահանգներ տալ»³⁶:

Ճիշտ է, Բաթումի վրա Կամավորական բանակի հարձակումը ձգձգվեց, և նման առաջարկութիւն չարվեց, սակայն Հայաստանի կառավարութեան համար խիստ մտահոգիչ և զգաստացնող հանգամանք էր նման առաջարկութեան դադափարն անգամ, որին երբեք տուրք չարվեցին երկրի իշխանութիւնները: Եվ պատահական չէր, որ Հայաստանի կառավարութիւնը հակառակ Կամավորական բանակի պահանջների, իր պաշտոնական ներկայացուցչին չդորձողեց Եկատերինոգար, և փորձեց օգտագործել ղրկանագիտական հնարավոր բոլոր հնարքները նրա հետ հարաբերութիւնները իրականացնելու բացառապես տնտեսական, առևտրական ոլորտներում՝ Հայաստանին անհրաժեշտ հաց, սննդամթերք, զինամթերք ստանալու և նման այլ խնդիրներ լուծելու համար:

Վերոհիշյալ նամակում գեներալ Ա. Դրագոմիրովը Հայաստանից սլահանջում էր նաև պատվիրակութիւն ուղարկել Ռուսիայի Յասսի քաղաքում նոյեմբերի 16 -ին հրավիրվող խորհրդակցութեանը մասնակցելու համար, որի ընթացքում քննարկվելու էր «... Ռուսաստանի շահերի պաշտպանութիւնը» հարցը³⁷: Հայաստանի կառավարութիւնը խիստ զգուշավորութիւն դրսևորեց այդ հարցում ևս: Անհրաժեշտ էր նախ հստակեցնել հրավիրվող խորհրդակցութիւնում քննարկվելիք հարցերի նպատակը և Հայաստանի Հանրապետութեան մասնակցութեան նպատակահարմարութիւնը:

Մինչ այդ հրավերը, նման առաջարկութիւն էր արել Կուբանի երկրամասի կառավարութեան նախագահ Լ. Բիչը: Ուկրաինայի Կենտրոնական ռազային կից Հայաստանի կոմիսարիատի կոլեգիայի անգամ, կապիտան Աշոտ Տոնյանցը 1918 թ. հոկտեմբերի 13 -ին Ուկրաինայում Հայաստանի Հանրապետութեան ղրկանագիտական միսիայի ներկայացուցիչ Գ. Զամոյանի հանձնարարականով Կիևից Երևան³⁸ մեկնելու ճանապարհին, Եկատերինոգարում հանդիպեց Կուբանի երկրամասի կառավարութեան նախագահ Լ. Բիչի հետ՝ քննարկելով 1918 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի հարավի և ինքնավար մարզերի ապագա կոնֆերանսին Հայաստանի Հանրապետութեան ներկայացուցչի մասնակցութեան հարցը: 1918 թ. նոյեմբերի 7 -ին Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարին ուղղված պաշտոնական գրութեան մեջ Ա. Տոնյանցը գրում է. «Պարոն Բիչը իմանալով այն մասին, որ ես ուղևորվում եմ Երևան, խնդրեց հայտնել Հայաստանի կառավարութեանը, որ Կուբանը շատ կցանկանար տեսնել Հայաստանի ներկայացուցչին Ռուսաստանի հարավի ինքնավար մարզերի ներկայացուցիչների ապագա կոնֆերանսում: Այդ կոնֆերանսի անհրա-

³⁷ ՀԱԱ, ֆ. 4-200, ց. 1, գ. 66, թթ. 95-96:

³⁸ ГА РФ, ф. 446, оп. 2, л. 33, л. 199.

³⁹ Գ. Պետրոսյան. Հայաստանի Հանրապետութեան և Ուկրաինայի ղրկանագիտական հարաբերութիւնների պատմութիւն (1918-1920 թթ.). Երևան, 2002, էջ 34:

ժեշտության և նրա խնդիրների մասին, պարոն Իլիչի խոսքերով, Հայաստանի, Ադրբեջանի և Վրաստանի կառավարությունները տեղեկացված են»³⁹:

Արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանը նոյեմբերի 11-ին Ա. Զամալյանին ուղղած նամակում խնդրեց ճշտել Եկատերինոգարում հրավիրվող կոնֆերանսի «... մեզ ուղարկվելիք հրավերաթղթի վիճակի մասին»⁴⁰: Արդյունքում պարզվեց, որ կոնֆերանսի հրավիրման գլխավոր նախատան էր «ծավալել պայքար բոլշևիզմի դեմ»⁴¹: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը նպատակահարմար չհամարեց իր պատվիրակությունը գործուղել Եկատերինոգար, քանի որ բուն Հայաստանում բոլշևիզմը թույլ էր և սպառնալիք չէր ներկայացնում երկրի անվտանգությանը:

Հայաստանի կառավարությունը զգուշավորություն ցուցաբերեց նաև Յասսիում հրավիրվող խորհրդակցությանը Հայաստանի պատվիրակության մասնակցության հարցում: Առաջին աշխարհամարտի ավարտից անմիջապես հետո Յասսիում խորհրդակցություն հրավիրվեց Ռուսաստանի հակաբոլշևիզմյան ուժերի և Համաձայնության երկրների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ, որի ընթացքում պետք է որոշվեին խորհրդային իշխանության գեմ ընդհանուր ճակատի ստեղծման հարցն ու պայքարի հետագա ուղիները⁴²: Յասսիի խորհրդակցությանը մասնակցում էին Ռուսական նախկին կայսրության անվանի պետական-քաղաքական գործիչներ Պ. Միլյուկովը, Ի. Նովիկովը, Ն. Ներատովը, Ա. Գուչկովը, Ն. Խոմյակովը, Ա. Տիտովը, Ս. Տրետյակովը, Վ. Շուլգինը, Մոսկվայի և Կիևի նախկին քաղաքագլուխներ Ռուդներ և Դեմչենկոն ու մի շարք այլ գործիչներ, թվով 50 մարդ⁴³:

Յասսիի խորհրդակցությունում քննարկվող հարցերի և այդ խորհրդակցությանը Հայաստանի պատվիրակության մասնակցության անհրաժեշտությանը անդրադարձավ Գ. Զամոյանը: 1918 թ. նոյեմբերի 14-ին արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին ուղղած նամակ-զեկույցում նա գրում է. «... ներկայումս Յասսի քաղաքը դարձել է Համաձայնության երկրների դիվանագիտական գործունեության կենտրոն: Յասսիում կայացան մի շարք խորհրդաժողովներ, որոնց մասնակցում էին ռուս հայտնի հասարակական գործիչներ, ինչպես նաև Կամավորական բանակի ներկայացուցիչներ: Վերջիններիս Համաձայնության երկրները խոստացել են մեծ օգնություն ցուցաբերել: Համաձայնության երկրները որոշել են վերականգնել Ռուսաստանը իր նախկին սահմաններում, բացառությամբ Լեհաստանի և Ֆինլանդիայի: Ռուսաստանի պետական կառավարման վերջնական ձևը կորոշի դեմոկրատական սկզբունքներով ընտրված Սահմանադիր ժողովը: Ռուսաստանից բոլշևիզմի վտարման համար Համաձայնության երկրները որոշել են նրա տարածքում ձևավորված բոլոր բանակներից ստեղծել Կամավորական բանակի հրամանատարությամբ գործող մեկ ճակատ:

³⁹ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 154, թ. 10:

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 2, գ. 24, թ. 5, ֆ. 7-276, ց. 1, գ. 10, թ. 57:

⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 154, թ. 38:

⁴² П. В. М и л ю к о в. Воспоминания. М., 1991, с. 7.

⁴³ РГА СПИ, ф. 71, оп. 34, д. 1839, л. 156.

Հստակորեն զգացվում է, որ Ռուսաստանից բուլղարի վտարումից հետո դեմոկրատիայի և միապետության միջև համառ սլայքարը կշարունակվի և այն չի սահմանավակվի հրապարակախոսությանը, քանի որ երկու կողմերն էլ ունեն իրական ուժեր՝ տարբեր բանակներ, ջոկատներ և այլն: Երևում է, որ Ռուսաստանի պետական կյանքում ցնցումները դեռ երկար կշարունակվեն: Ներկայումս Յասսիում լուծում է ստանում Ռուսաստանի վերածննդի հարցը և դրա հետ կապված որոշվում է նաև Անդրկովկասի ճակատագիրը: Ահա թե ինչու մեր շահերի պաշտպանության և Ռուսաստանի նկատմամբ շրջապատումը ճշտելու համար մենք Յասսիում պետք է անպայման լիազոր ներկայացուցիչներ ունենանք:

...Ավարտելով իմ դեկլյացը, խնդրում եմ շտապ պատվիրակություն ուղարկել Ուկրաինա՝ Յասսի այցելելու իրավունքներով, եթե մինչ այդ դեմոկրատիական խորհրդակցության կենտրոնը չտեղափոխվի մեկ այլ վայր»⁴⁴:

Գ. Չամոյանի նամակ-զեկույցից հստակ երևում է, որ հրավիրվող խորհրդակցությունում լուծվելու էր հակաբուլղարիկյան ուժերի ընդհանուր ճակատի ստեղծման խնդիրը, որին ակտիվ աջակցելու էին Համաձայնության երկրները և իրականացվելու էր «Միասնական, անբաժանելի Ռուսաստան» քաղաքական ծրագիրը. Կայսրությունից անջատված Անդրկովկասյան անկախ հանրապետությունները վերամիավորվելու էին Ռուսաստանին: Այնուհետև իր զեկույցում Գ. Չամոյանը տեղեկացնում է նոյեմբերի 12-ին Եկատերինոդարից վերադարձած Պ. Միլյուկովի հետ իր ունեցած հանդիպման ու զրույցի մասին, որի ընթացքում Պ. Միլյուկովն ասել էր. «Այս պատերազմում հայ ժողովուրդը ապացուցեց, որ Անդրկովկասի ազգություններից միակն է, որ պետական գիտակցություն և կայուն ոգի ունի: Պետք է վերականգնվեն 1914 թ. օգոստոսի 1-ի գրությունը եղած Ռուսաստանի սահմանները: Ցանկալի է վերականգնել միացյալ Անդրկովկասը, որպեսզի հայերը ազդեն Անդրկովկասի մյուս բաղկացուցիչ մասերի՝ Վրաստանի և Աբխազիայի վրա: Վերջին իրադարձությունները ապացուցեցին, որ վրացիներին և մահադականներին վստահել չի կարելի: Ինքնավար, միացյալ Անդրկովկասի ստեղծումը հայերի համար նպաստավոր է նաև այն պատճառով, որ այդ դեպքում Թիֆլիսը կլինի հայերի անմիջական ազդեցության ներքո: Վրաստանի նկատմամբ Կամավորական բանակի վերաբերմունքը խիստ բացասական է: Վրացական պետությունը ստեղծվել է գերմանական քաղաքականության կողմից և պետք է լուծարվի:

Կոնգրեսում Ռուսաստանը պետք է հանդես գա միացյալ պատվիրակությունում և բոլոր միջոցներով պետք է խոչընդոտի Ռուսաստանի առանձնացած մասերին իրենց ներկայացուցիչներն ունենալու հարցում: Եվս մեկ անգամ հայտարարում եմ, որ Հայաստանի նվիրվածությունը Ռուսաստանին երբեք չի մոռացվի և ես անձամբ ամենուր կպաշտպանեմ հայ ժողովրդի շահերը»⁴⁵:

⁴⁴ ՀԱԱ, ֆ. Պ-276, ց. 1, գ. 52, թթ. 58-59:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. Պ-276, ց. 1, գ. 52, թ. 59:

Գ. Չամոյանը 1919 թ. Հունվարի 23 -ին արտաքին գործերի նախարար Ս. Տիգրանյանին ուղղած նամակ-զեկույցում տեղեկացնում է, որ առանց Անգրկովկասյան Հանրապետությունների պատվիրակությունների մասնակցության «Ռուս պատգամավորության Յասսիի խորհրդակցությունը (1918 թ. նոյեմբերի 18), քննելով Կովկասի հարցը հետևյալ կարծիքն է հայտնել:

Առանձին տեղ է բռնում Հայկական հարցը, որի մեջ Ռուսաստանը չի կարող իր ձայնն չունենալ (Միլյուկովի կարծիքը): Պատգամավորությունը անհրաժեշտ է գտել բացասական վերաբերմունք ցույց տալ դեպի Վրաստանի պահանջները և հարց չբարձրացնել Հայերին Ռուսաստանին միացնելու մասին»⁴⁶:

Այսպիսով, արխիվային բազմաթիվ վավերագրերը հաստատում են, որ անկախացման առաջին ամիսներին, մինչև Առաջին աշխարհամարտի ավարտը, Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները Ռուսաստանի հարավի ոչ խորհրդային պետական կազմավորումների հետ կրում էր կիսապաշտոնական, գաղտնի բնույթ: Բերված բոլոր փաստերը հավաստում են, որ Հայաստանի կառավարությունը, մի շարք լուրջ դրդապատճառներից ելնելով, մի կողմից ձգտում էր կապեր հաստատել Ռուսաստանի հարավի գինված ուժերի դիվանագիտական համանատարության ու նրան կից «Հատուկ խորհրդակցության» հետ, մյուս կողմից նրանց նկատմամբ դրսևորում էր իսիստ գգուչավորություն, որի հետևանքով Հայ-ռուսական հարաբերությունները ինչ-որ տեղ կրում էին սահմանափակ բնույթ: Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը փորձում էր հարաբերությունները սահմանափակել առևտրատնտեսական շրջանակներով՝ ծանր վիճակում գտնվող Հայաստան հացահատիկ, սննդամթերք, զինամթերք և առաջին անհրաժեշտության ապրանքներ ներկրելու, ինչպես նաև Հայ ռազմագերիներին ու գաղթականներին հայրենիք տեղափոխելու համար:

РЕСПУБЛИКА АРМЕНИЯ И НЕСОВЕТСКИЕ ГОСУДАРСТВЕННЫЕ
ОБРАЗОВАНИЯ ЮГА РОССИИ
(Июнь – ноябрь 1918 г.)

ГЕГАМ ПЕТРОСЯН

Р е з ю м е

Статья посвящена одной из доселе неизученных проблем в армянской историографии — истории отношений между Республикой Армения и добровольческой армией юга России в первый период существования республики. Полностью изолированная от внешнего мира, находящаяся в напряженных неблагоприятных внутри- и внешнеполитических условиях молодая Республика Ар-

⁴⁶ ՀԱԱ, ֆ. 7-200, ց. 1, գ. 73, ծառ 1, թթ. 118-119:

меня искала спасение страны, армянского народа в установлении связи с Верховным командованием вооруженных сил юга России и действующим при нем "Особым совещанием". Установление связей с добровольческой армией диктовалось также политическими, экономическими и иными причинами. В статье показано, чем была обусловлена секретность взаимоотношений между Республикой Армения и Верховным командованием вооруженных сил юга России и "Особым совещанием", их полуофициальный, иногда ограниченный характер, обстоятельство, которое было связано также со стратегией "Особого совещания".

THE REPUBLIC OF ARMENIA AND NON-SOVIET STATE
FORMATIONS OF THE SOUTH OF RUSSIA
(June – November 1918)

GEGHAM PETROSYAN

S u m m a r y

This problem is devoted to the investigation of the field which hasn't been yet explored by Armenian historiography: the history of relations of the Republic of Armenia (first period) with the Voluntary army of the South of Russia. Entirely isolated from the external world, appearing in very tough and disadvantaged internal and external political situation, the newly-born Republic saw the only way out for the nation in establishing ties with the Headquarter of the military forces of the South Russia and with "Special Consultancy" attached to it. Establishment of relations with the Voluntary Army was also imposed by political, economic and some other reasons. Their main reasons that kept those relations a secret, their semi-official, sometimes even limited nature, a factor which was tied to the strategic policy of "Special Consultancy" are raised.